

BUXORO AMIRLIGI TA'LIM TIZIMI MANBALARDA AKS ETISHI

Shodmonov Qudratilla¹

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

KEYWORDS

Buxoro amirligi, ta'lim tizimi, maktab (boshlang'ich ta'lim), oliy ta'lim (madrasalar), diniy ta'lim.

ABSTRACT

Temuriylar davrida Turkiston ustidan hukmronlik barham topganidan so'ng, XVI asr boshlaridan boshlab shakllana boshlagan Buxoro xonligi davrida maktab va madrasalar asosan ilohiyot (diniy) yo'nalishdagi ta'lim beruvchi muassasalar holiga keldi. Ayniqsa, XVI–XIX asrlarda tabiiy fanlar bo'yicha mutaxassis kadrlarga bo'lgan ehtiyojning qondirilmasligi Buxoro xonligining ko'plab sohalarda orqada qolishining asosiy sabablaridan biriga aylandi. XVIII asr boshlarida, ayniqsa Abulfayzxon hukmronligi davrida viloyatlarda ayirmachilik (separatistik) kayfiyatlarining kuchayishi natijasida markaziy hokimiyat zaiflashdi va buning oqibatida iqtisodiyot bilan bir qatorda ta'lim muassasalari ham jiddiy zarar ko'rdi. Biroq, 1740 yilda Nodirshohning Buxoro xonligini o'z hukmronligi ostiga olganidan so'ng Mang'it sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi bilan Buxoro xonligi boshqaruvida Chingizxon qonunlarining ahamiyati pasaya boshladi. Ayniqsa Shoh Murod davridagi islohotlar natijasida ta'lim sohasini ham o'z ichiga olgan holda davlat boshqaruvi to'liq islomiy mafkuraga asoslana boshladi. Shu tariqa Buxoro xonligi amirlik boshqaruv tizimiga o'tdi. Shunga qaramay, maktab va madrasalarga bo'lgan e'tibor ortgan bo'lsa-da, ta'lim mazmuni va uning amaliy mexanizmi avvalgi davrlardan uncha farq qilmagan holda davom ettirildi. Quyida keltiriladigan ma'lumotlardan bu holat yaqqol ko'rinib turadi.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15459312**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Kirish: XVI asrdan boshlab shakllangan Buxoro xonligi o'z davrida siyosiy va madaniy jihatdan muhim markazga aylangan bo'lsa-da, ta'lim tizimi sohasida ayniqsa tabiiy fanlar bo'yicha mutaxassislar yetishmovchiligi sababli rivojlanishda muammolarga duch keldi. XVII–XVIII asrlarda siyosiy beqarorlik va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi ta'lim muassasalari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, Mang'itlar sulolasining hokimiyatga kelishi

¹ Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti II-bosqich magistrant

va Shoh Murod davrida amalga oshirilgan islohotlar ta'lim tizimining islomiy mafkuraga asoslangan boshqaruv shakliga o'tishini ta'minladi. Biroq, ta'lim mazmuni va amaliyotidagi eski an'analarning davom etishi o'zining salbiy oqibatlarini yuzaga keltirdi. Ushbu maqola Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimining rivojlanish xususiyatlarini, uning siyosiy va ijtimoiy kontekst bilan bog'liqligini o'rganishga qaratilgan.

XVIII asr boshlarida Buxoro xonligida, xususan, Abulfayzxon hukmronligi davrida viloyatlarda ajralish kayfiyatining kuchayishi oqibatida markaziy hokimiyat zaiflashdi va natijada iqtisodiyot bilan bir qatorda ta'lim muassasalari ham katta zarar ko'rdi. Biroq 1740 yilda Nadirshoh Buxoro xonligini o'z hokimiyati ostiga olganidan so'ng, Mang'itlar sulolasi hokimiyat tepasiga keldi va bu davrdan boshlab Buxoro xonligi boshqaruvida Chingizxon qonunlarining ahamiyati pasaya boshladi. Aksincha, ayniqsa Shoh Murod davridan boshlab ta'lim sohasini ham qamrab olgan to'la islomiy boshqaruv konsepsiyasi qabul qilindi. Shu tariqa, Buxoro xonligi amirlik boshqaruvi shakliga o'tdi. Shunday bo'lsa-da, maktab va madrasa ta'limiga berilgan e'tibor ortgan bo'lsa-da, ta'lim mazmuni va amaliyoti, quyida bayon qilinadigan ma'lumotlardan ham ko'rinib turibdiki, avvalgi davrlardan farq qilmagan holda davom etdi.

Ilmiy tadqiqot usullari va metodologiyasi: Ushbu maqolada Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimining rivojlanishi va uning ijtimoiy-siyosiy konteksti tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, rus va mahalliy sayyor tadqiqotchilar hisoboti hamda zamonaviy tarixshunoslik adabiyotlaridan keng foydalanildi. Asosiy metodologik yondashuv sifatida tarixiy-tahliliy metod qo'llanilib, mavzuning rivojlanishi va o'zgarishini kontekstual tarzda yoritishga intilindi. Shuningdek, tarixiy-komparativ metod yordamida Temuriylar davri va Buxoro xonligi ta'lim tizimlari o'rtasidagi farqlar va davomiyliklar tahlil qilindi. Tarixiy-kritik metod esa manbalarni tanqidiy tahlil qilishda, ularning ishonchliligini aniqlashda qo'llanildi. Bu usullar ta'lim tizimining o'zgarishlari va ijtimoiy-siyosiy sharoitlar bilan bog'liqligini chuqurroq anglash imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili

Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimi haqida yozilgan adabiyotlar bir necha toifaga bo'linadi: tarixiy-hujjatli manbalar, zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari va xorijiy sayohatchilar qaydlari.

Rus ma'muriy hujjatlari va statistik to'plamlar, ayniqsa XIX asrning ikkinchi yarmidan keyingi davrda, Buxorodagi maktab va madrasalar soni, ularning moliyaviy ahvoli, o'quvchilar va mudarrislar haqidagi ma'lumotlarni aniq raqamlar bilan taqdim etadi. Bu hujjatlar ta'lim tizimining real holatini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Buxoro xonligi ta'lim tizimi bo'yicha mavjud manbalar ko'pligi bilan birga, ularni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish lozim. Ko'plab tarixiy asarlar xonlikni madh etishga moyil bo'lsa, zamonaviy tadqiqotlar va xorijiy manbalar undagi zaif jihatlarni ochiqlab beradi. Bu esa mavzuga kompleks yondashuv zarurligini taqozo etadi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimi asosan diniy yo'nalishga yo'naltirilgan bo'lib, maktab va madrasalar diniy bilimlarni tarqatish markaziga

aylangan. Maktablarda ta'lim mazmuni ko'proq Qur'on o'qish va diniy ibodatlarga asoslangan bo'lib, tabiiy fanlarga e'tibor deyarli qaratilmagan. Bu esa xonlikda ilm-fan sohalarining rivojlanishiga to'siq bo'ldi.

Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va iqtisodiy muammolar ta'lim muassasalarining moliyaviy ta'minotini susaytirdi, bu esa ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, mullaning ta'limdagi roli va o'quvchilarga nisbatan qattiq tarbiya usullari ta'lim jarayonining samaradorligini pasaytirdi. Biroq Shoh Murod davridagi islohotlar, ta'lim boshqaruv tizimini islomiy mafkuraga asoslab, boshqaruvning aniq va markazlashgan shakliga o'tgani ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Tadqiqotdan ma'lum bo'lishicha, Buxoro amirligida maktab va madrasalar o'rtasidagi farqlar, ta'limning boshlang'ich va oliy bosqichlari bo'yicha aniq taqsimlanishi mavjud edi. Maktablarda boshlang'ich diniy ta'lim berilgan bo'lsa, madrasalarda ilohiyot va diniy ilmlar chuqur o'rganilgan. Shu bilan birga, har ikki bosqichda ta'lim mazmuni va uslublarining eski an'anaviy usullardan qochmasligi ta'lim tizimining zamonaviylashtirilishida qiyinchiliklar tug'dirdi.

Maktab (Boshlang'ich ta'lim)

Buxoro amirligida musulmon ta'lim muassasalari sifatida maktab va madrasalarni alohida ko'rib chiqish foydalidir. Maktablar — ya'ni boshlang'ich ta'lim muassasalari — nafaqat poytaxt Buxoroda, balki boshqa shahar va qishloqlarda ham juda ko'p sonni tashkil etardi. Shahar muhitida deyarli har bir ko'chada bir maktab mavjud edi. Amirlik boshqaruvi esa bu maktablarning qurilishi, zarur ehtiyojlarining ta'minlanishi va ta'lim faoliyatining yuritilishiga hech qanday mablag' ajratmasdi. Maktablar odatda g'ayratli bir musulmon tomonidan yoki amirning buyrug'i asosida ko'cha aholisi tomonidan jamoaviy tarzda qurilardi [3, s. 210].

1820 yilda Buxoroga yuborilgan A. F. Negri boshchiligidagi rus elchiligi a'zolaridan biri bo'lgan E. K. Meyendorfning ta'kidlashicha, Buxoroda "maktab ochilishi diniy ish hisoblanar, kambag'al oilalar farzandlarining maktab ehtiyojlarini qoplash esa vazifa sifatida qabul qilinar edi" [10, s. 152]. 1833 yilda Buxoroda bo'lgan va ta'lim muassasalarini batafsil o'rgangan rus harbiysi P.I.Demezov maktablarni quyidagicha tavsiflaydi: "Maktablar juda ko'p. Har bir masjid yonida ulardan bittasi mavjud. Maktablarda bolalar o'qish, yozish, Qur'onning boshlang'ich qismlari va ibodatlarda tez-tez o'qiladigan duo hamda qisqa suralarni qo'shiq aytayotgandek o'rganishadi. Bu maktablar dastlab g'alati taassurot uyg'otadi — ular butun ko'cha maydonidan bir necha qadam balandroqda joylashgan. Ichkariga kirganingda nima uchun bunday qilinganini tushunasan. Barcha bolalar go'yo chuqurligi yarim tizzagacha keladigan kichik bir o'rishga joylashtirilgan. Ular bu yerda qiyinchilik bilan harakatlana oladilar. O'qituvchilarning aytishicha, bu 'ayyorona va zukko ixtiro' yordamida yer sathi stol o'rnini bosadi, shuningdek, bolalarni joyida tinch o'tirishga majbur qiladi..." [17, s. 45].

Turkistonda maktablarda ta'lim beruvchi o'qituvchilarga "mulla" deyilardi. O'quvchilar mullaning savodli inson ekanini bildirish uchun unga "taqsir" deb ham murojaat qilishlari mumkin edi. Mulla odatda jamoat tomonidan masjidlarda xizmat qiluvchi imom va muazzinlar orasidan tanlab olinardi [13, s. 28; 5, s. 216]. Mulla ta'lim uchun o'quvchilarning

oilalaridan muayyan haq olar edi. N. V. Xanikovning aniqlashicha, Buxoroda bu haq odatda yiliga 1 dan 3 tillagacha bo'lgan. Shuningdek, ta'lim boshlanishida o'quvchi o'qituvchiga sovg'a sifatida kaftan, ko'ylak, etik va belbog' olib kelar edi. Bundan tashqari, quruq mevalar bilan to'ldirilgan lagan, biroz choy va o'n dona non bilan har bir o'quvchi har payshanba kuni o'z uyidan o'qituvchisiga bitta non olib kelishi shart edi. O'quvchi Qur'onni o'qishni boshlaganida esa ota-onasi muallimga yana bir kaftan hadya qilardi. Agar ota-onalar boy bo'lsa, farzandining yod olgan har bir surasi uchun muallimga kaftan berishga rozi bo'lishardi [3, s. 211].

Turkistonda maktablarda ta'lim bergan o'qituvchilarga "mulla" deb atalardi. Talabalar "mulla"ga ba'zan "taqsir" deya murojaat qilganlar, bu esa savodli, bilimli inson degan ma'noni anglatgan. Mullalar, odatda, masjidlarda xizmat qiluvchi imom va muazzinlar orasidan jamoat tomonidan saylanar edi [13, s. 28; 5, s. 216]. Mullalar taqdim etgan ta'lim evaziga oilalardan muayyan miqdorda haq olganlar. N.V.Xanikovning kuzatuvlariga ko'ra, Buxoroda bu haq yillik 1 tilla bilan 3 tilla orasida o'zgarib turgan. Shuningdek, ta'lim boshlanishida o'quvchi o'qituvchiga sovg'a sifatida kaftan, ko'ylak, etik va belbog' olib kelgan. Bunga qo'shimcha tarzda, bir lagan quruq meva, biroz choy va o'n dona non bilan har bir o'quvchi payshanba kunlari uydan o'qituvchisiga bir dona non olib kelishi shart edi. O'quvchining ota-onasi farzandlari Qur'on o'qishni boshlaganida, o'qituvchiga yana kaftan sovg'a qilganlar. Agar ota-onalar badavlat bo'lsa, ular farzandlari yod olgan Qur'on suralarining har biri uchun alohida kaftan berishni ham qabul qilganlar [3, s. 211]. Ko'pchilik hollarda bolalar 5 yoshdan maktabga yozilgan, ularning ta'lim muddati esa 7 yilgacha cho'zilgan. Shunday qilib, ular taxminan 12 yoshgacha tahsil olganlar [3, s. 211]. N.V.Xanikovning ma'lumotlariga ko'ra, darslar har kuni tong saharlabdan kechki soat 5 gacha davom etgan. Bu vaqt davomida o'quvchilar doimiy ravishda maktabda qolganlar. Faqatgina ovqatlanish uchun bir marotaba uyga borishga ruxsat berilgan, bundan tashqari maktabdan chiqishlariga izn berilmagan. Faqatgina juma kunlari ta'til bo'lgan. Muvaffaqiyatli o'quvchilarga hech qanday mukofot yoki rag'batlantirish chorasi qo'llanilmagan. Ota-onalar, bola o'ldirilmasa yoki mayib qilinmasa, mullaning bolani kaltaklashiga ruxsat berishgan [3, s. 212]. Shunday qilib, mulla yonidagi tayog'i yordamida, qoidalarga bo'ysunmagan o'quvchilarni jazolash maqsadida zarur hollarda ularni urgan.

Buxoro maktablarida ta'lim mazmuni aniq belgilangan va o'quv maqsadlari aniqlangan edi. N.V.Xanikovning ta'kidlashicha, maktablardagi ta'lim dasturi 8 kitobni o'qishdan iborat bo'lgan: 1) Alifbo, 2) Qur'on, 3) Farzi-ayn, 4) Chahor kitob, 5) Xo'ja Hofiz, 6) Maslakul-al-Muttaqin, 7) Bedil... O'quvchilar bu kitoblardan Farzi-ayn kitobidan tashqari barchasini bir so'zini ham tushunmagan holda o'qiganlar [3, s. 211]. Maktabga endigina qadam qo'ygan bolalar avval arab alifbosini o'rganar edi. Ular ilk o'qish va yozish ko'nikmalarini egallaganlaridan so'ng "Haft-i yak" (Qur'onning yettidan bir qismi) kitobini o'qishga kirishar va ikki yil davomida shu kitobdagi Qur'on suralarini yod olishga harakat qilganlar [2, s. 210]. Shundan so'ng, fors tilida yozilgan "Chahor kitob"ni (To'rt kitob) o'qiy boshlaganlar. Bu kitob xalq orasida Qur'ondan keyin eng mashhur asar hisoblangan. Nomidan ko'rinib turibdiki, u o'zaro mustaqil to'rtta kitobdan iborat bo'lgan bo'lib, har bir kitobning alohida muallifi va

nomi bo'lgan. Ulardan uchtasi she'riy, biri esa nasriy shaklda yozilgan. Bu asarlar quyidagilar edi: Sharafiddin Buxoriyning "Nomi Haq", Qozizoda Azmiddingin "Bidon", Jaloliddin Kuhiyning "Muhimmat ul-Muslimin" (Musulmonlarning muhim masalalari), Muhammad ibn Ibrohim Fariddin Attorning "Pandnoma-i Attor" (Attorning nasihati) [13, s. 33]. Bu qiziqarli va ibratli asarlar butun O'rta asr davomida Turkiston aholisi orasida keng ommalashgan. Kitoblarda diniy ibodatlar oldidan g'usl va tahorat olish qoidalari, ibodatlar vaqtida amal qilinishi lozim bo'lgan yoki ta'qiqlangan xatti-harakatlar, musulmonning o'n ikki majburiyati, namozning farzligi, uning qoidalari va zaruriyatlari, muqaddas Ramazon oyida tutish lozim bo'lgan ro'za, zakot va haj majburiyatlari kabi diniy masalalar bayon etilgan [2, s. 211]. O'quvchilar, shuningdek, yozishni ham o'rganar edilar. Agar maktab o'zbeklar tojiklardan ko'proq yashaydigan hududda tashkil etilgan bo'lsa, yuqorida sanab o'tilgan kitoblarga yana beshta turkcha asar qo'shilgan: 1) Kitobi Fuzuliy, 2) Lison ut-Turk, 3) Devoni Amiriy, Navoiy, 4) Xuvaydo, 5) Qissai Devonai Mashrab [3, s. 211].

Turkistonda o'quvchilar maktablardan, faqat mulla ularning olgan ta'limini yetarli deb topgan taqdirda, chiqishgan. Ularga hech qanday bitiruv guvohnomasi berilmagan [13, s. 37].

Oliy ta'lim (Madrasalar)

Tarixchi Ahmad Donishning qayd etishicha, Buxoroda hokimiyat tepasiga kelgan dastlabki Mang'it hukmdorlari — Muhammad Rahim va Doniyol davrida madrasaviy ta'lim achinarli holatda bo'lgan. Doniyol (1758–1884) davrida madrasalar va masjidlarda darslar o'qitilishi va namoz o'qilishi to'xtagan edi. Madrasa hujralari eshaklar uchun xonalar va chakana savdogarlarning don omborlariga aylangan edi [1, s. 27–28]. Biroq, Amir Shoh Murod va Amir Haydar davrida maktab va madrasa ta'limi sezilarli darajada rivojlandi. Shoh Murod madrasada tahsil olayotgan talabalarni soliq daromadlaridan ajratilgan stipendiyalar bilan qo'llab-quvvatladi [9, s. 349]. Shu tariqa, uning hukmronligi davrida madrasalarda tahsil olayotganlar soni ba'zi manbalarga ko'ra 30 ming kishiga yetgan [5, s. 107–108].

Shoh Murod va Amir Haydar Buxoroda ta'limni qo'llab-quvvatlovchi hukmdorlar sifatida o'zlari ham madrasalarda mudarrislik qilib, dars berganlar. Shoh Murod hanafiylik fiqhining asosiy manbalaridan biri bo'lgan Burhoniddin Marg'inoniy (vaf. 1197)ning al-Hidoya asaridan, Pazdaviyga nisbat beriladigan Kitob Usul ad-dindan, shuningdek, mashhur Qur'onshunos Andalusiy olimi ash-Shotibiy (vaf. 1194)ning tafsiri va uning sharhlari haqida dars bergan [9, s. 350]. Amir Haydar Buxoroda saroy masjidi yonida madrasa qurdirgan va bu yerda o'zi shaxsan dars bergan. "Tahqiqat-i ark-i Buxoro" asari muallifi Sayyid Muhammad Nasir ibn Muzaffarning bayon qilishicha, Amir Haydar "odatda peshindan so'ng xonaqoh oldida yigirma nafar talabasi bilan suhbat qilgan va qimmatli umrini bekorga sarf qilmagan". Uning tomonidan Samarqandda qurilishi boshlangan Ali madrasasi Amir Nasrulloh davrida, 1833 yilda yakunlangan [2, s. 212]. Ahmad Donishning mubolag'ali ta'kidlashicha, Amir Haydar hokimligi davrida "har tomondan, dunyoning aholi yashaydigan barcha hududlaridan odamlar Buxoroga ta'lim olish uchun kelganlar. Fanlar va shariat qoidalari shunchalik taraqqiy etganki, Islom tarixidagi (o'tgan) podshohlardan hech biri davrida ilmoniy yutuqlar bunday darajada bo'lmagan" [1, s. 37].

Amaldagi hukmdorlarning barchasi kabi madrasaviy ta'limga u qadar ixlosmand bo'lmasa-da,

Amir Nasrulloh uzoq davom etgan hukmronligi davomida Buxoro madrasalarini qo'llab-quvvatlashni davom ettirgan. U bu maqsadda zakot tariqasida yig'ilgan mablag'larning bir qismini madrasalarga ajratgan [3, s. 88]. Uning davriga kelib Samarqand madrasalari o'z ahamiyatini yo'qotgan edi. Shu boisdan Samarqand va Buxoro amirligining boshqa viloyatlaridan, shuningdek, Xiva, Qo'qon va ko'plab tatar hududlaridan musulmon talabalar oliy ta'lim olish uchun Buxoroga kelganlar [17, s. 45].

Amir Nasrulloh davrida madrasaviy ta'lim tizimi deyarli o'zgarmagan: ya'ni, Buxoro amirligida boshlang'ich maktabni tamomlagan shaxslar oliy ta'lim olish istagida bo'lsalar, madrasalarga qabul qilinadilar. Madrasalar, ilm berish huquqiga ega bo'lgan bir yoki, juda kam hollarda, ikki nafar olimning rahbarligida "mulla" deb ataluvchi talabalar tahsil oladigan oliy o'quv yurtlari edi [3, s. 212]. Madrasalarda o'quv jarayonini boshqarish mudarrislar zimmasiga yuklatilgan edi. Katta shaharlar mudarrislarining tayinlanishini bevosita xon amalga oshirar, kichik hududlarda esa bu mas'uliyat mahalliy amaldorlar zimmasida edi [2, s. 212].

Buxoro amirligida madrasa qurilishi va uning boshqaruvi davlat zimmasiga olmagan bo'lsa-da, davlat amaldorlari tomonidan bu jarayon rag'batlantirilgan. Zero, madrasa qurish va unga daromad manbai yaratish uchun vaqf tashkil etish savobli ish sanalgan. Shu munosabat bilan xayriya qilganlar tomonidan qurilgan madrasalar, ular uchun tashkil etilgan vaqflar hisobidan moliyaviy jihatdan ta'minlangan. Madrasalarning moliyaviy ishlarini boshqaruvchi shaxs "mutevalli" deb atalgan. Mutavalli vaqflardan keladigan daromadlar evaziga madrasaning barcha ehtiyojlarini, mudarrislarining maoshlarini va talabalar uchun ajratilgan stipendiyalarni ta'minlagan [13, s. 42-44; 5, s. 216; 4, s. 560-562].

Bu borada 1832 yilda Buxoroda bo'lgan ingliz zobiti A. Burnes shunday yozadi: "Talabalarga va muddarislarning har biriga belgilangan oylik berilar edi; madrasalarga xayriyalar ham qilinadilar edi" [8, s. 40]. A. Burnesdan ko'p o'tmay Buxoroda razvedka maqsadida bo'lgan rus zobiti P. I. Demezonning qaydlariga ko'ra: "Har bir madrasaning xon tomonidan tayinlangan o'ziga xos 'mustaqofisi' (mutevalliysi) bor edi. Bu boshqaruvchi madrasa uchun mo'ljallangan soliqlarni yoki vaqf daromadlarini yig'ish hamda mablag'larni mudarrislar va talabalar o'rtasida taqsimlash uchun javobgar edi..." [17, s. 45].

Buxoro madrasalarida faoliyat yuritgan mudarrislariga tayinlangan maoshlar va tahsil olayotgan talabalarga berilgan stipendiyalar miqdori haqida eng batafsil ma'lumotlarni rus sharqshunosi N.V.Xanikov keltirib o'tgan. Uning bergan ma'lumotlariga ko'ra, soni 103 taga yetgan Buxoro madrasalarining ayrimlarida mudarrislariga to'lanadigan maosh va talabalarning olgan stipendiyalari quyidagicha bo'lgan: "150 xonali Ko'kaldosh madrasasida bir mudarris yiliga 360 tillo maosh oladi. Ushbu madrasaning talabalarini uch toifaga ajratish mumkin: **past qadam**, ya'ni Sarfdan boshlab Tazhibgacha bo'lgan fanlarni o'z ichiga olgan dastlabki kursda o'quvchilar yiliga 3 tillo oladilar; Tazhibdan Mulla Jaloligacha bo'lgan fanlar o'tiladigan **mi'ona** kursida o'quvchilar yiliga 3,5 tillo oladilar; Mulla Jaloldan boshlab kurs oxirigacha davom etadigan **pish qadam** bosqichidagi har bir talaba esa yiliga 5 tillo oladi. 110 xonali Mir Arab madrasasi talabalariga yiliga 5 tillo beriladi. 80 xonali Mirzo Ulug'bek madrasasi talabalariga yiliga 3,5 tillo oladilar. 93 xonali Zariyoron madrasasi talabalariga esa

5,5 tillo beriladi. 94 xonali Tursunjon madrasasi talabalari yiliga 5 tillo oladilar, ba'zan bu miqdor undan ham yuqori bo'ladi. 92 xonali Muhammad Sharif Savdogar madrasasi talabalari yiliga 3,5 tillo oladilar, mudarrislariga esa yiliga 199 tillo maosh to'lanadi. Qush madrasasi — Abdullaxon madrasasi boshqa madrasalardan kichik emas, ammo xonalar soni aniq emas, u yerdagi har bir talaba yiliga 3,5 tillo oladi. 93 xonali Xiyobon madrasasining mudarrislariga yiliga 180 tillo beriladi, talabalariga esa 4,5 tillo. ... Mir Oqon xonqohi madrasasi talabalari yiliga 3,5 tillo oladilar... Imperator Yekaterina tomonidan qurdirilgan Ernazar madrasasining xonalar soni 60 dan oshmaydi, u yerda tahsil olgan talabalar esa yiliga 2,5 tillo oladilar... Darg'ul Shifo madrasasida ikki nafar mudarris bor, ulardan har birining olgan maoshi 700 tillodan kam emas, xonalar soni esa 40 tadan oshmaydi. Xo'ja Jo'ybori Kalon madrasasida bir mudarris yiliga 500 tillo maosh oladi, uning talabalariga esa yiliga 20 tillodan stipendiya beriladi. Jo'ybori Xurd madrasasida mudarris yiliga 100 tillo oladi... 28) Gaukushon madrasasida mudarris yiliga 700 tillo oladi, talabalar esa yiliga 8–9 tillo atrofida stipendiya oladilar... 28–30 xonali Ali madrasasi talabalariga esa yiliga 12 tillo beriladi... Ja'far Xoja madrasasi talabalari yiliga 8 tillo oladilar. Amir-i Eshon Murod Allomiy madrasasi talabalari esa yiliga 5 tillodan stipendiya oladilar..." [3, s. 85–88]. Odatda to'rtburchak yoki kvadrat shaklida qurilgan, tashqi tomoni xom g'ishtdan tiklangan devorlar bilan o'ralgan madrasalarning ichki qismida hovli mavjud bo'lib, uning atrofida tahoratxona va hammom joylashgan bo'lardi. Hovliga qaragan xonalar **hujra** deb atalgan. **Darsxona** deb ataluvchi katta hujralarda ta'lim olib borilgan, kichik hujralarda esa talabalar yashaganlar. Ikki qavatli madrasalarda **masjid** sifatida foydalaniladigan gumbazli zal ham bo'lgan [13, s. 257]. Madrasada o'qishni boshlagan va u yerda istiqomat qilmoqchi bo'lgan talabalar bu hujralarni, ularning egalari ham talaba bo'lishiga qaramay, sotib olishga majbur bo'lganlar. N. V.Xanikovning aniqlashicha, bu hujralarning narxi talabaning olgan stipendiyasiga qarab 2,5 tillodan 35 tillogacha o'zgarib turgan. Nisbatan katta va jihozlangan hujralarning narxi ba'zan 70 tilloga yetgan. Ularni sotib olgan kishi — agar u bo'ydoq bo'lsa — butun umri davomida u yerda yashash huquqiga ega bo'lgan. Turmush qurganlarning esa o'z juftlari bilan hujralarda yashashga ruxsat berilmagan [3, s. 40–41].

1834–1835 yillarda razvedka maqsadida Buxoroda bo'lgan rus harbiy xizmati vakili I.V.Vitkevichning hisobotida Buxoro madrasalari tartibi haqida quyidagi qiziqarli kuzatuvlar keltirilgan: "Madrasalar yoki maktablar soni 70 taga yaqin; ular tuzilishi jihatidan karvonsaroylarga o'xshaydi, yagona farqi — ularning tomlari yoki tom usti qismi tekis va kamarga qurilgan bo'ladi. Talabalar hujralarda mollalar bilan birga yashaydilar va ularning ko'rsatmalariga bo'ysunadilar. Har bir hujrada bir molla istiqomat qiladi. Mulla ushbu madrasaga ajratilgan hammom, yer yoki karvonsaroylardan tushgan daromadning bir qismini oladi. Har bir molla bir necha talabaga homiylik qiladi. Talabalar shu bilan birga uning xizmatini ham bajaradilar va undan nima olsa, shunga rozi bo'lishadi. Mulla madrasadan ketayotgan paytda o'z o'rnini boshqa bir do'stiga sotib yuboradi..." [17, s. 103].

Madrasalarda o'quv yili oktyabr oyida boshlanardi. Shu davrda butun qish uchun yog', guruch, tuz, choy, sham, sovun, yog'och va ko'mir sotib olinib, bularning barchasi har bir hujayrada alohida saqlanar edi. Go'shtni yetkazib berish orqali qabul qilinar va har bir

hujayraga kichik qismlarga bo'lib taqsimlanardi [12,s.141]. Darslar maxsus kitoblarga asosan olib borilardi. Har bir kitobning o'rganish muddati belgilab qo'yilmagan edi. Ta'lim kuni tonggi namozdan keyin boshlanardi. Talabalar darsxonalarga tarqalib, mudarris atrofida yarim doira shaklida o'tirib, kitob o'qishni boshlashardi. Mudarris esa izoh berar edi. Talabaning kundalik tartibi quyidagicha edi: ertalab soat 4 da boshlangan darslar soat 9 gacha davom etardi, tushda soat 12 da ibodat, tushlik, undan so'ng esa yodlash va munozara qilindi. Peshin soat 4 dan 6 gacha tanaffus bo'lardi. Kechki ovqatdan so'ng yana kechgacha yodlash davom etardi. Har bir darsxonaning o'z o'qituvchisi va o'z vakili bor edi [12, s. 141]. Juma kunlari bundan mustasno, payshanba kunlari (Amir Haydar davrida chorshanba kunlari ham) dars qilish taqiqlangan edi. Ramazon oyida va yozning uch oyida ta'til berilardi [3, s. 214]. Talabalarning yozgi uzoq ta'til vaqtida dalalarda ishlashi ingliz ofitseri A.Bernsning katta hayratiga sabab bo'lgan: "Madrasalar hukmdorning farmoni bilan talabalarning dalalarda ishlab qo'shimcha daromad olishlari uchun yilning yarmida yopildirdi. Oxford va Kembrij a'zolari o'roq bilan bug'doy yig'ayotgan payt qanday fikrda bo'lardingiz?" [8, s. 40]. Madrasalarda asosan arab tili, mantiq, ilohiyot, fiqh, tafsir va hadis fanlari o'qitilardi. Kitoblar uch turga ajratilgan edi: mustaqil ilmiy matnlar; matnlarning sharh va tanqidlari; hamda ikkisini ham o'z ichiga olgan hasiyalardan iborat edi [16, s. 259]. To'liq ta'lim yigirma yildan kam bo'lmagan. Ta'lim tizimi past, o'rta va yuqori darajali uch bosqichdan iborat edi. Madrasa talabalari har bosqichda belgilangan darslik va materiallarni o'zlashtirishga majbur edi. Ularning so'zlashishi uchun har bir talabaga berilgan vaqt qobiliyat va sa'y-harakatlariga qarab teng emas edi. Chunki Madrasaning uch bosqichi sinflarga ajratilmagan, balki ta'lim mavzular bo'yicha kurs tizimi asosida olib borilardi [2,s.213]. E.K.Meyendorf ma'lumotlariga ko'ra Madrasada o'n, yigirma, hatto o'ttiz yil davomida Qur'onning ko'plab sharhlari o'qitilardi, sxolastik ilohiyot Buxoroda ilmdagi eng asosiy fan hisoblanar edi va bilimning mavzusi faqat shu edi [10, s. 150].

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro Madrasalarida ta'lim mazmuni haqidagi dastlabki batafsil ma'lumotlarni bergan rus manbai sifatida P.I.Demezoning hisobotiga e'tibor qaratish mumkin. Uning hisobotida Buxoro Madrasalarida o'tilayotgan ta'lim mazmuniga oid quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: "Molalarning Madrasada ko'p yillar davomida o'rganadigan fanlari quyidagilardan iborat: arab tilini o'qish va yozish, Qur'onning turli sharhlari (ular Qozi Bayzoviy sharhlarini afzal ko'radilar), nutq san'ati bilan bog'liq ba'zi asarlar. Umar Kotibiy asari va uning Alloma Taftazoniyning sharhlari astronomiya sohasidagi eng qimmatli ishlar hisoblanadi. Kotibiyning asarining nomi "Hikmat'ul-ayn" (hikmatli nazar) bo'lib, "Ayn" arab tilida "manba" degan ma'noni ham anglatadi. Shuning uchun molalar sizga hayajon bilan "Hikmat'ul-ayn – Ayn'ul-hikmat", ya'ni "hikmatli nazar bilimning manbasidir" demasdan, bu asar haqida siz bilan hech qachon gaplashmaydilar. Diniy rivoyatlar va ularning sharhlari ham o'qitiladi. Ba'zi mullalar tarix bo'yicha ikki-uch asarni bilishadi, masalan, "Habib-i siyar" va "Ravzatu's-safo" kabi. Ular mamnuniyat bilan Rumiy, Mirzo Bedil, Hofiz, Sa'diy va Navoiy shoirlarining she'r va maqomlarini o'qishadi. Teologiya sohasida yetti-sakkiz asarni yodlash uchun hayotining yigirmadan, ko'pincha o'ttiz yilini bag'ishlagan ko'plab molalarni ko'rish aчинаrli. Diniy an'analar va hayot sharoitlari sababli ularning tarix va astronomiya bilimlari

aniq emas va qisman noto'g'ri. Men endi ularning hech qanday tushunchaga ega bo'lmagan geografiya haqida gapirmayman" [17, s. 45].

N. V. Xanikov Madrasada ta'lim tizimi va ayniqsa o'qitiladigan fanlar haqida ancha batafsil ma'lumot bergan. Uning ta'kidlashicha, Buxoro Madrasalarida asosan ilohiyot (shariat), til (arab tili) va dunyoviy ilmlarni ifoda etuvchi Hikmiya yoki Hikmat bo'yicha uch toifada ta'lim berilgan. Ilohiyot sohasida talabalar Qozi Bayzoviy sharhlaridan tashqari Qur'on ma'nosi, ya'ni Tafsir ilmi bo'yicha Shayx-i Zoda, Alloma al-Taftazoniy, Husamiddin va Abdulhakim Laruhiy sharhlarini o'rganishardi. Hadis bo'yicha Mirqot-i Sharif nomli asarga ko'ra tayyorlangan sharhlarni o'qishardi (1. Ali Ibn Sulton al-Qori Mirqot, 2. Abdulloh xon — bu fors tilida yozilgan yagona kitob, qolganlari to'liq arab tilida, 3. Mirsayid al-Sharif, 4. Tibi). Qur'on, hadis, ijmo va qiyosga asoslangan fiqh ilmi sohasida esa Qur'on va hadisdan tashqari asosan icmadan (Ijmo-i Sahoba, Ijmo-i Tabein va Ijmo-i Mujtahiddin) foydalanishardi [3, s. 214-215]. Fiqh sohasida Ubaydulloh Sadri Sha'riya Muhtasaru'l-Viqoya va Abdulmumin Samarqandiy Hidoya nomli asarlari muhim manbalar edi. Ikki qismdan iborat (1. Mahmud Toj'ul Sha'riya Viqoyqtu'l-rivoyat, 2. Ubaydulloh Shadri Sha'riya Sharh-i Viqoyatu'l-rivoyat va Tavzihi'l-Usul, Abdul Ali al-Burjandiy Jome' al-Rumuz, Alloma al-Taftazoniy Talvih, Chalabiy Hoşiya, Abdulhakim Laruhiy sharhi, Abdulkarim Sharhi-sharh, Aliu'l-Qori, Mulla Fahraddin al-Buxoriy va boshqalar sharhlari) Sharh'ul-Viqoya Buxoro Madrasalarida ko'p o'qitiladigan fiqh asarlaridan edi. Kalom sohasida Imom A'zam Abu Hanifa Asl-i Tavhid va Umar Nasafiy Aqoidu'n-Nasafiy nomli asarlari o'qitilgan. Qiroat sohasida esa Muhammadu'l-Jazariy va Shotibiyning sharhlaridan foydalanilgan [3, s. 216–218].

Madrasalarda asosiy fanlardan bo'lgan arab tilida birinchi o'rinda Ilm-i Lug'atda ishlatiladigan asarlar Qomus, Sihohu'l-Javhariy, Toju'l-Masodiru'l-Bayhaqiy, Surah va fi'l-lug'at edi. Arab tilida Alloma al-Taftazoniy Muqaddima sharhi va Ibn Hojib Shofiya asarlari bilan birga Ilm-i Hatt-i Arabi o'qitilardi. Arabcha so'zlarning oxirini to'g'ri talaffuz qilish uchun Ilm-i Nahv o'rgatilardi. Bundan tashqari ko'plab darsliklarda foydalangan Ilm-i Aruz, Ilm-i Kofiya, Fann-i bayon, Ilm-i ba'diy va Ilm-i Tavorih ham arab tili ta'limiga kiritilgan edi. Tarix bo'yicha Tarix-i Iskandariya, Tarix-i Ibn Hallikon va Tarixi Jahongusho kabi asarlar o'qitilardi [3, s. 218-220].

Hikmat sohasida talabalar asosan Mantiq ta'limi olishardi. Mantiq uchun birinchi navbatda (Aristotel asari) Iysog'uji'ni Nu'mon va Mulla Sodiq sharhlari bilan o'qishardi. Umar al-Kotibning Shamsiya asariga Sharh-i Shamsiya va Hoshiys-i Mir Sayyid-i sharifdan sharhlar olib kelinar edi. Bundan tashqari Hoshiya-i Abdulmalik al-Qalandariy va Sharh-i Shamsiya (Mir Sayyid al-Sharif) sharhlari ham o'qitilardi. Falsafa bo'yicha esa Al-Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdning asarlari asosida ta'lim berilar edi [3, s. 220-221].

Natijada, madrasalarda umumiy o'quv fanlari sifatida mantiq, astronomiya, geometriya, tibbiyot, kimyo, tarix, geografiya, adabiyot, aruz, asosiy me'morchilik, yozuv, musiqa, axloq va nutq san'ati ta'limi berilar edi. Madrasalar talabalari, jumladan Imom Buxoriy, Abu Mansur Moturidiy, Burhoniddin Marg'inoniy asarlari hamda jami 137 ta asar va darsliklarni bilishlari talab qilinardi [3, s. 22-23, s. 222]. Madrasalarda talab qilinadigan bu uzoq ilmiy asarlar ro'yxatidan ko'rinib turibdiki, ta'lim dasturi ko'proq diniy olimlar tayyorlashga yo'naltirilgan

edi. Shu borada ingliz podshohlik ofitseri A. Bernes Buxorodagi madrasalarni baholaganida quyidagi aniqlash va tanqidlarga o'rin bergan: "O'quv davrida sinflar quyosh chiqishidan botishigacha ochiq bo'lardi; professorlar doimiy darslarga qatnashar edi; olimlar munozaralarga rahbarlik qilarkan, teologiya masalalarining ularning huzurida muhokama qilinishidan nafratlanar edi. Bir kishi 'Xudoning borligini isbotla!' dedi va boshqa masalalar bilan birga besh yuzta dalil keltirdi. Talabalar butun boshqa fanlar o'rniga to'liq dinshunoslik bilan shug'ullanar edi; ular o'z vatanlari tarixi haqida ham deyarli bexabarlardir. Ular, namoz o'qiyotganlarning ajoyib namoyishi va libosidan tashqari, insonlarning mazhabiga qarab qarashmasdan har bir kishiga hurmat ko'rsatishar edi" [8,s.418, s. 41]. A. Vamberi esa Buxoro madrasalarida beriladigan ta'lim mazmunidagi diniy fanlarning ustunligi va shu bilan birga tabiiy fanlarning yetishmasligiga oid quyidagi tanqidni bildirgan: "Voqeaga yuzaki qaraydiganlar bu xayriya tashkilotlarining asoschilarining ulug' maqsad va harakatlariga qoyil qoladilar. Ammo haqiqatda bu muassasalar faqat muhtadilik g'oyasi bilan vujudga kelgan narsalar ekanligini, O'rta asrda bizda bo'lganidek, bu madrasalarda ham kichik bir necha mantiq va falsafa kitoblari tashqari, asosan o'qitiladigan narsalar diniy fanlar va mavzulardan iborat ekanini bilmaydilar. Balki burchaklarda she'riyat, nasr va tarix bilan shug'ullanishga ishtiyoqmand bir nechta talabalar bo'lishi mumkin edi. Ammo bu san'atlar xalq orasida keraksiz deb hisoblanganligi va qiziqish bildirganlar haqoratga uchraganligi uchun, bularni o'qishni istaganlar maqsadlarini hech kimga bildirmay, yashirincha amalga oshirar edilar" [14,s.17 514, s. 175]. Buxoro madrasalarida darslar ma'lum bir dastur tartibida olib borilardi. Xususan, N. V. Xanikov madrasalarda darslarning tashkiloti haqida shunday yozadi: "Avvalo Sarf, keyin Ilm-i Nahv fanlarini o'rgatadilar, uning taqdimoti davomida Kofiya kitobiga qadar boriladi, so'ngra fiqh ilmlaridan va arab tili fanidan Muxtasar o'qiladi, Ilm-i aruz va hikmat fanlari munozarasi o'rgatiladi. Shundan so'ng mantiq sharhlariga kirishadilar, unga oid birinchi ikki kitobni tugatgach, Ilm-i kalom bilan bog'liq birinchi ikki kitobni o'qishga o'tadilar, ularni tugatib qolgan ikki mantiq kitobini birinchi kitobi Tahzib bilan tushuntiradilar. Keyin ikkinchi fiqh kitobini o'qiydilar. Shundan so'ng Hikmat ul-aynni ko'rib chiqadilar, undan keyin Ilm-i kalomning uchinchi kitobi va shu bilan bir vaqtda Fanni ma'no, Fanni bayon va Ilm-i ba'diy hamda uchinchi fiqh kitobining boshlang'ich qismini o'rganadilar. Keyin usul al-fiqh va uchinchi fiqh kitobining davomini o'rgatadilar, undan so'ng birinchi hadis kitobi hamda unga bog'liq Ilm-i faroiz va Ilm-i qiroat hamda Ilm-i hisob fanlarini o'qiydilar. Darslar Qoziy al-Bayzoviy tafsirini o'qish bilan yakunlanadi" [3,s.2223, s. 222.]. Madrasada ta'limni tamomlaganlar odatda qozi yoki qozi yordamchisi lavozimlariga tayinlanardi. Ulardan ba'zilar masjidlarda imom sifatida ishlardilar. Bitiruvchilardan ayrimlari esa madrasalarda qolib mudarris bo'lib faoliyat yuritishardi 5,s.2175, s. 217.

Natijalar

1. Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimi asosan diniy yo'nalishga ega bo'lib, tabiiy fanlarga yetarli e'tibor qaratilmagan.
2. Markaziy hokimiyatning siyosiy zaiflashuvi va iqtisodiy qiyinchiliklar ta'lim muassasalarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

3. Shoh Murod davridagi islohotlar natijasida ta'lim tizimi boshqaruvi islomiy mafkuraga asoslanib, boshqaruv yanada markazlashgan va tizimli shaklga kirdi.
4. Maktab va madrasalar o'rtasida ta'lim mazmuni va darajalari bo'yicha aniq taqsimlash mavjud bo'lib, ularning metodologiyasi ko'p jihatdan an'anaviy usullarga tayangan.
5. O'quvchilarga ta'lim berishda jismoniy tarbiya vositalari va qat'iy tartibga rioya qilish muhim hisoblangan, ammo ta'lim samaradorligi uchun rag'batlantirish tizimi mavjud bo'lmagan.

Ushbu natijalar Buxoro xonligi davrida ta'lim tizimining rivojlanish jarayonini yanada chuqurroq anglash va o'rganish uchun asos yaratadi.

Xulosa

XIX asrning mashhur rus sharqshunosi N. V. Xanikov asari va Buxoro Amirligining ta'lim tizimiga oid tarixiy manbalardan ko'rinib turibdiki, ta'lim tizimi sinf tizimi o'rniga, maktablarda ham, madrasalarda ham, ko'pchilik Islomiy fanlarga oid bo'lgan ma'lum kitoblarni asos qilib olib, kurs usulida olib borilgan. Maktab ta'limining asosiy vazifasi musulmon shaxsning diniy majburiyatlari uchun zarur bilimlarni egallashdan iboratligi aniqlandi. Shuningdek, maktab ta'limidan boshlab uzoq yillar davom etgan madrasada ta'lim oxirigacha belgilangan kitoblarni yodlab olish va ayniqsa madrasalarda shu kitoblar bo'yicha sharh va izohlar qilish usuli amalda bo'lgan. Din ta'limiga yo'naltirilgan madrasalardagi darslarda tabiiy fanlarning yetishmasligi aniq edi. Shu jihatdan Buxoro ta'lim tizimining asosi ko'proq diniy mutaxassislar tayyorlashdan iborat bo'lgan. Madrasalarni bitirganlarning aksariyatining qozi, imom va mudarris sifatida faoliyat yuritgani ham bu fikrni tasdiqlaydi. Madrasalarning bir xildagi ta'lim tizimini qabul qilib, alohida fanlar bo'yicha mutaxassislikni rivojlantirmasligining eng asosiy oqibati, ayniqsa muhandislik, askarlik va tibbiyot kabi jamiyat uchun zarur sohalarda malakali kadrlar yetishmasligiga olib kelib, natijada Buxoro Amirligining ko'plab sohalarda orqada qolishiga sabab bo'lgan.

Adabiyotlar:

1. Дониш, А. (1967). История Мангыцкой династии (И. И. Наджафова, пер., предисл. и прим.). Душанбе: Издательство Дониш.
2. Хабибуллоевич, Д., & Джурабаев, Д. (2013). Система мусульманского образования в Бухарском ханстве в конце XVIII – начале XIX вв. (по материалам русских источников). Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук, (3/8), 209–216.
3. Хаников, Н. В. (1843). Описание Бухарского ханства. Санкт-Петербург.
4. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX века). (2012). Ташкент: Издательство Фан.
5. Иванов, П. П. (1958). Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). Москва: Издательство Восточной литературы.
6. Коç, D. (2018). Bir Rus mühendisinin (T. S. Burnaşev) gözüyle Şah Murad devrinde Buhara Emirliği. Türk Dünyası Araştırmaları, (237), 139–170.
7. Коç, D. (2018). Bir Rus esirinin gözüyle Danyal Biy Atalık devrinde Buhara Hanlığı ve komşuları. Türk Dünyası Araştırmaları, (234), 143–190.

8. Köse, K. (2017). İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
9. Kügelgen, A. v. (2002). Die Legitimierung der Mittelasiatischen Mangitendynastie in den Werken ihrer Historiker (18–19 Jahrhundert). İstanbul.
10. Мейендорф, Е. К. (1975). Путешествие из Оренбурга в Бухару (Н. А. Хальфин, предисловие). Москва: Главная редакция Восточной литературы издательства «Наука».
11. Обоз русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию: материалы к истории изучения Средней Азии. (1955). Ташкент: Издательство САГУ.
12. Ремпель, Л. И. (1981). Далекие страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства старой Бухары и близко. Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма.
13. Somuncuoğlu, B. (2006). Tümen, Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı (Yayınlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
14. Vambery, A. (2011). Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi (A. Samipaşazâde Abdülhalim, Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
15. Веселовский, М. Н. В., & Хаников, Н. В. (1903). Биографический словарь (Т. XXXVII, с. 56–57). Санкт-Петербург.
16. Vurgun, S. Y. (2013). XIX. yüzyılda seyahatnamelerin ışığı altında Buhara Emirliği (Hanlığı) (Basılmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
17. Записки о Бухарском ханстве (отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича). (1983). Москва: Главная редакция Восточной литературы издательства «Наука».